

УДК 316.613.4

СОЦІОЛОГІЯ ПРО ТРИВОГУ В КОНТЕКСТІ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ**Іванова Тетяна Володимирівна** – кандидат психологічних наук, доцент Сумського державного університету

В статті розглядається тривога як суспільний феномен. Соціологічний розгляд тривоги здійснюється з використанням ідей Е. Дюркгейма, а також з урахуванням робіт З. Фрейда, який вважав тривоги реакцією на виникнення цивілізації та ускладнення соціальної структури. Для сучасного суспільства переживання тривоги є дуже характерною ознакою, оскільки актуалізується один з соціальних процесів який активізує переживання тривоги – процес індивідуалізації. Цей процес, з одного боку, відображаючи суспільство модерна, надає окремій особистості можливості для розвитку, а з іншого – породжує відчуження, самотність та тривогу. Сучасна людина не готова до реалізації особистої індивідуалізації, не маючи відповідного потенціалу, соціальних та психологічних ресурсів. Неможливість індивідуалізації також стає фактором формування та переживання тривоги. Крім того, сучасне суспільство ризику формує особливу індивідуальність людини, для якої характерні риси розколотості та фрагментованості. Тривога розглядається як проблема соціуму та культури, оскільки вона опосередковує сприйняття соціальної ситуації як загрозової з метою її уникнення. У цьому контексті тривога розуміється як засіб, за допомогою якого людина може сконструювати спосіб інтерпретації загрозової ситуації.

Ключові слова: тривога, криза, індивідуалізація, традиційне суспільство, сучасне суспільство.

В статье рассматривается тревога как общественный феномен. Социологическое рассмотрение тревоги осуществляется с использованием идей Э. Дюркгейма, а также с учетом работ З. Фрейда, который считал тревоги реакцией на возникновение цивилизации и усложнение социальной структуры. Для современного общества переживания тревоги являются характерным признаком, поскольку актуализируется один из социальных процессов, который активизирует переживания тревоги - процесс индивидуализации. Этот процесс, с одной стороны, отражая общество модерна, предоставляет отдельной личности возможности для развития, а с другой – порождает отчуждение, одиночество и тревогу. Современный человек не готов к реализации личной индивидуализации, не имея соответствующего потенциала, социальных и психологических ресурсов. Невозможность индивидуализации также становится фактором формирования и переживания тревоги. Кроме того, современное общество риска формирует особую индивидуальность человека, для которой характерны черты расколотости и фрагментированности. Тревога рассматривается как проблема социума и культуры, поскольку она опосредует восприятие социальной ситуации как угрожающей с целью ее предотвращения. В этом контексте тревога понимается как средство, с помощью которого человек может сконструировать способ интерпретации угрожающей ситуации.

Ключевые слова: тревога, кризис, индивидуализация, традиционное общество, современное общество.

Anxiety is considered as a social phenomenon. The founder of the sociological concept of anxiety can be considered E. Durkheim. The active study of the phenomenon of anxiety began under the influence of works by Z. Freud, who considered the alarm a reaction to the emergence of civilization and the complication of social structure. For modern society, the experience of anxiety is a characteristic feature. One of the social phenomena that activates anxiety experiences is the process of individualization. This process, on the one hand, reflects the modern society, provides an individual with opportunities for development, and on the other - generates alienation, loneliness and anxiety. Modern man is not ready to embody personal individualization, without the corresponding potential, social and psychological resources. The impossibility of individualization also becomes a factor in the formation and experience of anxiety. In addition, the modern society of risk forms a special individuality of a person, for which the features of fragmentation and fragmentation are characteristic. Anxiety is seen as a problem of society and culture, because it mediates the perception of the social situation as threatening to prevent it. In this context, anxiety is understood as a means by which a person can construct a clearer conception of a threatening situation.

Keywords: anxiety, crisis, individualization, traditional society, modern society.

Тривога як суспільний феномен стає предметом наукового інтересу лише у минулому столітті, хоча історія свідчить, що люди завжди турбувались про майбутнє, а також що емоційно обтяжене стресом життя є елементарною ознакою людського існування. В останні десятиліття відбувається стрімке зростання кількості наукових досліджень тривоги, насамперед у психології та психіатрії, що відображає занепокоєння щодо

нездатності особистості впоратися з психічними та емоційними проблемами сучасного суспільства. Думка, що реальна якість суспільного життя погіршується порівняно з іншими періодами людської історії, стає загальноприйнятною [1].

Незважаючи на відсутність досвіду безпосереднього вивчення феномену тривоги, класична соціологія не полишила поза сферою своєї уваги емоційні проблеми та негаразди, що супроводжують соціальне життя людини. Зокрема, К. Маркс вважав, що капіталістичні трудові відносини активізують переживання стану відчуження, яке, у свою чергу, характеризується втратою ідентичності та почуттям безпорадності [2]. Г. Зіммель пише про загрозу нервового виснаження, що стає характерною ознакою сучасного суспільства. Причиною його він вважав відчуття безглуздість існування та переживання стану невизначеності [3]. Подібну картину відчуття тривоги, порожнечі та переживання безглуздя описує у своїх роботах Макс Вебер, причиною він вважає певні культурні характеристики сучасного суспільства а саме раціоналізацію та інтелектуалізацію, що ведуть до розчарованості у навколишній дійсності [4].

Засновником дослідження соціологічної проблематики тривоги можна вважати Е. Дюркгейма, який описав аномічну особистість, для якої характерним є стан надмірного емоційного збудження та звільнення від будь-яких обмежень, в результаті чого вона виходить за межі соціальної нормативності, відчуває тривогу, дезорієнтацію, невизначеність, звільняється як від обмежень, так і від цілей [5].

Активна увага з боку соціологічної науки до проблеми тривоги розпочинається тільки з 1930-х років ХХ століття [6]. Значною мірою це відбулося під впливом фрейдівського психоаналізу на інтелектуальну культуру західних суспільств. На думку Фрейда, тривога є вузловою точкою, вивчення якої допоможе краще зрозуміти життя сучасної людини. Він звертався не тільки до психології, завданням якої, на його думку, є пояснення та аналіз тривожних розладів, але й аналізував роль культури та суспільства у формуванні тривоги [7]. Розглядаючи тривогу як одне з явищ повсякденного життя, а не своєрідний індивідуальний розлад, Фрейд висловив припущення, що процес підвищення тривоги є неминучою реакцією у відповідь на виникнення цивілізації та ускладнення соціальної структури. Тривогу він розглядав як наслідок подавлення інстинктивної сфери з боку культури та соціальних інституцій [8].

Думка Фрейда стала досить популярною серед дослідників суспільства. Дилема «мати або бути» Е. Фромма, втрата індивідуальної свободи Т. Адорно, «одновимірна людина» Г. Маркузе – у тих чи інших концепціях періодично підкреслювалась думка про наявність проблемних аспектів людського існування та описувались деструктивні способи адаптації до існування у соціумі.

Глибокий аналіз причин виникнення тривоги в залежності від історичного типу характеру був запропонований Д. Рісменом. Він виділяє три історичні типи характеру: традиційний, внутрішньо орієнтований та зовнішньо орієнтований характер. Саме третій тип соціального характеру найчастіше зустрічається у суспільстві ХХ ст. Цей характер має наступні риси: залежність від інших, постійна зміна орієнтацій, постійне переживання тривоги та невпевненості у собі, занепокоєння і нескінченна самотність – така ціна за набуття рухливості і гнучкості характеру [9]. На більш популярному рівні обговорення Ч. Міллз описав такі структурні чинники повсякденного життя, як війна, безробіття, розпад сім'ї, хаос міського життя, економічну нестабільність, як фактори, що формують у більшості людей відчуття неспокою та тривоги, а у екстремальних формах створюють відчуття безнадії та невизначеності [10]. Аналогічним чином Пітер Бергер вважав, що модернізація спричинила сильний вплив на колективну психіку, створюючи соціальні умови, за яких більшість людей сприймають болісне відчуття «безпритульності» [11].

Сучасні соціологи розглядають ХХ століття як період зростання відчуття кризи, що приводить до песимізму та відчаю. Постійне відчуття небезпеки підвищує невротизацію суспільства, веде до переживання тривоги та втрату впевненості. На думку Зигмунта Баумана, для сучасної людини характерним є постмодерністський рівень свідомості, як реакція на стан суспільства, у якому більшість людей живе у постійному відчутті тривоги та невротизованості відносно власного рівня безпеки [12].

Різке зростання інтенсивності переживання стану тривоги пов'язане з новими викликами, що переживає сучасне суспільство: швидкий розвиток інформаційних технологій, загроза екологічної кризи, безробіття, нестабільність у сфері зайнятості, поширення СНІДу, розпад моральних чеснот, криза традиційної сім'ї, злочинність. Навіть певним хорошим тоном у соціології стала орієнтація визначати сучасне суспільство як таке, що має культуру високої тривожності, що межує з переживанням панічних настроїв [13].

Отже, тривога є складним явищем як на рівні індивідуального досвіду, так і суспільних відносин, однією головних характеристик якого є переживання невизначеності, що неминуче призводить до суперечливих інтерпретацій та оцінок ситуацій суспільної взаємодії. Крім того, незважаючи на численні дослідження вказаного феномену, не існує чіткої визначеності відносно того, вважати указане явище (тривогу) необхідним чи випадковим елементом суспільного життя. Крім того, широким полем для обговорення залишається розуміння можливих її причин. Відкритим також є питання вразливості окремих соціальних груп та індивідів до факторів тривоги.

Майже всі соціальні теоретики визнали процес індивідуалізації як одну з найбільш важливих характеристик суспільного життя в умовах сучасності. Ця характеристика набуває вираження та втілення у широкому спектрі людського існування – від сфери ролевих соціальних відносин до інтимно-особистісних стосунків. Індивідуалізація тісно пов'язана з індустріальним розвитком суспільства та відбувалась одночасно з поширенням професійної спеціалізації і збільшенням розподілу праці в суспільстві – факторами, яких не існувало у аграрних спільнотах доміючих суспільств. Також можна пригадати значну географічну мобільність сучасної людини, яка може стати, з одного боку, фактором трансформації власної ідентичності, а з іншого – сприяє розповсюдженню культурних цінностей та соціальних практик [14]. Тема сімейних відносин та гендерної ідентичності також може служити, з одного боку, яскравим прикладом значного розширення можливостей для самокатегоризації, а з іншого – наочною ілюстрацією ускладнення даного процесу, оскільки сучасна людина стикається з надзвичайно широкою палітрою категорій (наприклад, Фейсбук для американського сектору користувачів пропонує 54 варіанти гендерної ідентичності).

Розширення можливостей для самокатегоризації приводить до того, що людина, визначившись з індивідуальними особливостями у межах певної соціальної групи (родина, друзі, співробітники фірми), при переході до іншої соціальної групи дуже часто повинна також змінювати деякі правила особистої поведінки (трансформувати як індивідуальну самопрезентацію, так і відчуття власної ідентичності). Більше того, широкі можливості для самокатегоризації приводять до того, що людина, розуміючи відносність цих правил, починає встановлювати власні особисті норми поведінки, зокрема, у сфері близьких відносин. У свою чергу, коли мова йде про організацію нашого приватного життя, глобалізація гарантує доступ до безпрецедентного різноманіття культурних практик для реалізації індивідуальних пристрастей, інтересів та споживчих уподобань.

Все це – лише деякі з чинників, що призвели до глибокої трансформації у способах переживання сенсу особистого життя, відношення до самих себе та до інших. Соціальні умови сучасності означають, що особистість існує у широкому діапазоні різноманітних соціальних середовищ та культурних контекстів, які вимагають від неї постійного пристосування, а також те, що наше безпосереднє оточення та якість наших соціальних відносин відкриті для змін. Порівняно з традиційними суспільствами, сучасна людина знаходиться під тиском необхідності робити постійний вибір з безмежної кількості варіантів (від вибору власного життєвого шляху до предмету інтер'єру). На думку Е. Гіденса, у людини є тільки одна свобода – це свобода вибирати [15].

Свобода вибору має, у свою чергу, щонайменше два варіанти наслідків. З одного боку, вона є умовою розвитку сучасних форм раціональності, демократизації політики, соціальної етики, прав людини, а з іншого боку – зростання індивідуалізації формує відчуття ізоляції та створює сильну тривогу, тому що індивід починає усвідомлювати відповідальність за власне життя.

Ерих Фромм запропонував одну з найбільш послідовних спроб пов'язати переживання досвіду тривоги з процесом індивідуалізації. Він не лише намагається пояснити історичний розвиток економічних та культурних умов, які забезпечують виникнення сучасного індивідуалізму, але й показує, чому сучасна людина стає особливо вразливою до переживання тривоги. На думку Фромма, сучасна людина фрустрована свободою самостійно вирішувати, мислити та діяти. Крім того, вона не використовує наявні ресурси культури та спілкування для зменшення сучасного стресу. Посилаючись на теорію відчуження, Фромм стверджує, що відсутність відчуття осмисленості веде до зниження самооцінки та позбавляє людину впевненості у собі. Фактором, що формує байдуже ставлення до дійсності та інструменталізує якість наших соціальних відносин, є конкурентний індивідуалізм, що приводить до ізоляції та відчуття людиною себе об'єктом маніпулювання [16].

Роботи Фромма спирались на аналіз соціального життя першої половини XX століття. Як можна стверджувати на базі інших класичних теорій, наприкінці XX століття у зв'язку зі стрімким зростанням кількості соціальних змін, людина стає вкрай дезорієнтованою, занепокоєною можливими ризиками та паралізованою у плані практичних дій [17]. Людину починає турбувати сенс самоідентифікації, а також здатність зберігати контроль над варіантами бажаного способу життя.

Таким чином, нові можливості для реалізації нашої індивідуальності є однією з головних причин тривоги у сучасних суспільствах. Це проявляється у:

- проголошенні цінності індивідуальної самореалізації приводить до того, що людина починає ставити це у розряд надцінностей і неможливість зреалізуватись так, як вона це вважає за потрібне, що приводить до переживання негативних емоцій.
- свободі «від» (традицій, меж, тощо) не означає автоматично наявність особистого потенціалу для реалізації свободи «для», що, у свою чергу, спричиняє переживання відчуття нереалізованості та неповноцінності індивідуального життя.
- ресурсах (соціальні, культурні, матеріальні), що надаються сучасним суспільством для індивідуальної самореалізації, та які можуть не співпадати з індивідуальними уявленнями, що також спричиняє переживання тривоги та відчуття невизначеності.

Реалізація та розвиток індивідуалізації стає можливим тільки при переході від традиційного до сучасного суспільства. Соціальні умови сучасного життя, розширяючи способи та механізми реалізації індивідуальності, разом з тим приводять до руйнування зв'язків спільноти та втрату авторитету традиції.

Звільнення від соціальних умов традиціоналізму дало можливість індивіду присвятити час та ресурси саморозвитку. З іншого боку, якщо розглядати соціальне життя традиційних спільнот, принаймні з точки зору його ідеального представництва у дискурсі західних суспільних наук, можна зазначити наявність значно меншої стурбованості з боку окремого індивіда його позицією у суспільстві та змістом власного життя. У якості однієї з причин можна висловити припущення, що людина традиційного суспільства значно менше та рідше стикається з фундаментальними екзистенційними питаннями, які стали джерелом невдоволення сучасної людини. Для традиційного суспільства характерним є високий авторитет релігії та родини, що забезпечували формування стійкої картини світу, у яку була вбудована людина від самого народження. Значна кількість приписів, забобонів та норм зберігала індивіда від необхідності робити вибір та від відповідальності за його наслідки. Зокрема, Гідденс стверджує, що стабілізуюча сила традиції в домодерних суспільствах забезпечила більш високий рівень «онтологічної безпеки», за допомогою якої люди прагнули більше відчувати себе «вдома» у світі [15].

Особливістю сучасного суспільства, на думку Гідденса, є така риса, як підвищений ризик, причому навіть бездіяльність загрожує ризиком. Аналізуючи механіку виробництва ризиків, Гідденс наголошував, що сучасний світ структурується, головним чином, ризиками, створеними людиною. Ці ризики мають ряд характерних ознак.

По-перше, сучасні ризики обумовлені глобалізацією в сенсі їх «мега-впливу» (наприклад, ядерна війна). По-друге, глобалізація ризиків, у свою чергу, є функцією зростаючого числа взаємозалежних подій (наприклад, міжнародного поділу праці). По-третє, сучасний світ – це світ інституціоналізованих середовищ ризиків, наприклад, ринку інвестицій, від стану якого залежить благополуччя мільйонів людей. Виробництво ризиків є динамічним: обізнаність про ризик є також ризиком, оскільки «розриви» в пізнавальних процесах не можуть бути, як раніше, конвертовані у «надійність» релігійного або магічного знання. По-четверте, сучасне суспільство перенасичене знаннями про ризики, що вже само по собі є проблемою.

Нарешті, Гідденс ввів надзвичайно важливе для наших подальших міркувань поняття «середовище ризику» у сучасному суспільстві, виділивши три його компоненти: загрози і небезпеки, що породжуються рефлексивністю модерніти; загроза насильства над людиною, яка виходить від індустріалізації воєн; загроза виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування, що породжується спробами людини співвіднести своє особисте буття з рефлексивною модернізацією.

Сучасне суспільство ризику формує, у свою чергу, особливу індивідуальність людини. Е. Гідденс стверджує, що «Я» індивіда стало ламким, неміцним, тендітним, розколотим, фрагментованим. При цьому він звертається до дослідження нарцисизму у своїй інтерпретації самоідентичності сучасного індивіда. Людина знаходиться у постійному пошуку самоідентичності, при цьому – це не реальний пошук самого себе, а фрустроване намагання зрозуміти самого себе з надмірною самопоглиненістю у самого себе. Людина відчуває майбутні перспективи як незрозумілі та непривабливі. При цьому структура переживань, характерна для сучасної людини, на яку звертає увагу Гідденс, дуже чітко співпадає з описанням симптомів, характерних для переживання тривоги [15].

Слідуючи типології суспільних відносин Фердинанда Тьонніса про *Gemeinschaft* і *Gesellschaft*, для досучасних спільнот характерними є високим рівень особистої інтимності, емоційної глибини, моральної прихильності, соціальної згуртованості та безперервності. І навпаки, відносини *Gesellschaft*, які характеризують соціальне життя індустріально-капіталістичних суспільств, як правило, передбачають високий ступінь індивідуалізму та безособовості, де кожен стає вразливим до відчуття самотності [17]. З цієї точки зору, орієнтація на раціональність та економічний індивідуалізм веде до підвищення тривоги як наслідок позбавлення належного контексту для вираження наших емоцій, соціального обміну та психологічної близькості. Без тісних зв'язків та емоційної підтримки людина, як правило, має менше можливостей впоратися зі стресом.

Втім, залишається відкритим питання, чи дійсно люди, які жили у досучасних традиційних спільнотах, були менш схильними до тривожності, ніж це є характерним для сучасного суспільства. Якщо звернутись до історичного контексту, то життя традиційного суспільства було наповнене значною кількістю труднощів, негараздів, стресів, втрат тощо. Це життя не можна було назвати безпечним, людина жила у ситуації постійної невизначеності, принаймні, що стосувалось її особистого здоров'я, безпеки та добробуту. Можна ностальгувати за минулим, але як би себе почувала сучасна людина, якщо б їй довелось вирішувати проблеми, з якими повсякденно стикалася людина середньовіччя? Крім реальних труднощів та небезпек (війни, голод, висока смертність, інквізиція) слід зазначити ще одну особливість, що характеризує традиційне суспільство. Мова йде про надзвичайну чутливість та серйозне ставлення до того, що вважалося надприродними проявами. Це змушувало людську думку постійно і майже з хворобливою уважністю враховувати всі ознаки сновидінь, мрій або галюцинацій.

Всі перераховані негаразди людина дійсно переживала, відчувала страждання та стурбованість, але, вірогідно, вона не відчувала їх саме як тривогу.

У зв'язку з вищезгаданим хотілось би висловити припущення. Хоча люди завжди страждали та були стурбовані своїм життям, це не обов'язково означає, що вони завжди були схильні відчувати власні страждання саме як «тривогу». По-перше, сам термін «тривога» набуває широкого розповсюдження приблизно з XIX століття як відображення нової мови та нового переосмислення соціального досвіду [18]. По-друге, якщо ми приймаємо твердження Фрейда, що значна частина проблеми тривожності пов'язана з тим, якою мірою ми схильні гальмувати наші інстинктивні потреби та емоційні імпульси у межах цивілізаційних приписів [6], то можна припустити, що люди, які живуть у традиційних сільських громадах, з меншою ймовірністю будуть обтяжені певними наслідками тривоги. У даному випадку мова йде саме про період середньовіччя, і певною ілюстрацією до останнього твердження є свідчення про деякі відмінності людини середньовіччя від сучасної. Зокрема, у середні віки люди були набагато більш схильними до емоційності, до сфери нормативності відносилось відкрите вираження негативних емоцій [5].

Відповідно, оскільки моральні та соціальні устрої феодального суспільства не вимагали від людей придушення їхніх емоцій, особливо негативних (можна звернути увагу на сучасний тренд – «позитивне мислення», який передбачає активне гальмування негативного емоційного спектру), можна припустити, що, хоча люди відчували сильну стурбованість станом власного життя, проте вони це переживали не у контексті тривоги, а більш конкретної емоції, зокрема – страху, яка передбачає наявність об'єктивної ситуації факторів, що викликають занепокоєння.

Таким чином, у контексті соціології наростає інтерес до «проблеми тривоги» (на відміну від її вивчення у психології, де підвищений рівень тривоги завжди діагностується як емоційний розлад, що потребує корекції), під якою розуміється не стільки як наслідок того, що люди мають певну особистісну невідповідність, а скоріше – як результат соціальних антагонізмів і культурних протиріч, які складають загальний досвід повсякденного життя.

Одним з факторів, що має безпосереднє відношення до розповсюдження тривоги у сучасному суспільстві, є процес індивідуалізації, що, з одного боку, відображає широкі можливості для особистісної самореалізації, а з іншого – супроводжується переживанням ірраціональних переживань.

Соціологи схильні визнати поширеність тривоги як ознаки того, що людина не отримує належних соціальних умов для особистісного існування та самореалізації. Занепокоєння, страх та тривога – відповідь на природу нашого соціального світу.

Тобто тривога є соціокультурним продуктом, оскільки вона опосередковує сприйняття соціальної ситуації як загрозової з метою її уникнення. У цьому контексті тривога може розумітись як функція, як засіб, за допомогою якого людина може сконструювати більш чітку концепцію загрозової ситуації.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Стоссел С. Век тревожности. Страхи, надежды, неврозы и поиски душевного покоя / С.Стоссел. – М. : АНФ, 2016. – 464 с. 2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41–174. 3. Георг Зиммель. Избранное. Проблемы социологии. – М. : ЦГИ ПРИНТ, 2015. – 416 с. 4. Вебер М. Избранное. Образ общества / Пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 702 с. 5. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Э. Дюркгейм / пер. с фр. с сокр.; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с. 6. Мэй Р. Смысл тревоги / Р. Мэй / пер. с англ. М. И. Заваловой и А. Ю. Сибуриной; терминолог. правка В. Данченка. – К. : PSYLIB, 2005. – 258 с. 7. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / З.Фрейд // Психология бессознательного. – СПб. : Питер, 2002. – С. 181–277. 8. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З.Фрейд // Психоаналитические этюды. – Минск : Пулурри, 2003. – С. 422–481. 9. Рисмен Д. Одинокая Толпа / Д. Рисмен // Почепцов Г. Паблик Рилейшнз, или Как успешно управлять общественным мнением. – М. : ЦЕНТР, 1998. – С. 330–332. 10. Миллз Р. Социологическое воображение / Р. Миллз / пер. с англ. О. А. Оберемко; под общей редакцией и с предисловием Г. С. Батыгина. – М. : Издательский Дом NOTA BENE, 2001. – 264 с. 11. Бергер П. Бездомный ум. / пер. Е. Д. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с. 12. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с. 13. Furedi F. Culture of Fear: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation – London : Cassell, 1997 – 205 p. 14. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс / пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с. 15. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004 – 120 с. 16. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – Москва : Аст, 2011. – 288 с. 17. Теннис Ф. Общность и общество: Основные понятия чистой социологии [Текст] / Ф. Теннис. пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 298 с. 18. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ле Гофф Ж. ; пер. с фр. / общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М. : Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.